

HARRAN ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI NO : 24

**HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

HAKEMLİ DERGİ

CİLT X

SAYI 4

TEMMUZ-ARALIK 2002 / ŞANLIURFA

TEK TANRILI DÖNEM ÖNCESİ DİNLERDE ÖLÜMDEN SONRA YAŞAM DÜŞÜNCEİ

Zuhal Karahan KARA*

Yazının icadından bu yana geçen birkaç bin yıllık süreç içerisinde tanrının var olup olmadığının kanıtlarını arayıp bulmaya çalışmaktan öte üzerinde durulan önerme tanrıya inancın bu inanca sahip kişiler üzerindeki işlevsellik düzeyini araştırmaktır. Varılan sonuç ise dinin ona inananların yaşamlarını anlamlı kıldığıdır. William James'a göre "Ruhumuz için ebedi dinginliği; tüm tapınakların içinde, ardında değil bulutların üzerinde mavi bir zenith' de aramaktır."¹

Bilimsel bilginin henüz ufukta görünmediği binlerce yıl öncesinin çok tanrılı din sistemleri içerisinde de insanların içinde yaşadıkları sferde bulamadıkları dinginliği gelecekteki bir başka yaşamda bulacakları umudu baskındır. Yaşanılan sferde onları bu dinginliğe ulaşıncaya dek gözetilen bir üstün güç olduğu inancı vardır.² İşte bu inanç çağlar boyu toplumların aktarıla gelmiş öykülerinde önemli yer tutmuştur. İşte tarih boyunca bir yenisi aracılığı ile varlığından, doğruluğundan şüphe edilir duruma gelinceye kadar geçerliliğini koruyan mitosların ortaya çıkışı böyle açıklanabilir.

*Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

¹ James, W. The will to Believe s. 180

² James, W. A.g.e. S.617

Böylesi mitoslar olmadıkça yaşamın anlamsız bulunacağını düşünürsek bir mitosun anlamının, ona inananların yükleyeceği değerle birlikte ve doğru orantılı olmak üzere artacağını söyleyebiliriz.

Ölüm ve ölümden sonra gelecek bir olası yaşamın tanımlanması yer, iklim, zaman ve yaşam biçimlerine bağlı olarak toplumdan topluma değişir. Yerküre ile ilgili anlama ve kavrama öncelikle fizik nesnelere algılanması ile oluşur. Bu nesnelere algılanması bile o nesnelere ulaşımımızın dolaylı veya dolaysız oluşuna göre değişebilir. Çevremizde gördüğümüz, duyu organlarımızla algıladığımız nesnelere kavranması ikinci veya üçüncü araçlar yardımı ile bizden uzakta olan ve doğrudan görülemeyen, varlıkları kanıtlanamayan olguların kavranmasından farklı olur. Mısır'da, Babil'de, Hindistan'da veya Amerikan kızilderililerinin mitoslarında tanrıların veya tanrısal öğelerin yerel özellikler taşımasının nedeni budur.

Genelde sıradan insan duyu organları ile algıladığı şeyleri duyduğu, gördüğü veya dokunduğu orta boyuttaki biçimleri ile tanımlama yoluna gider. Ancak birden fazla duyu organı ile ulaşılabilen veya birden fazla tanımlayıcı birey tarafından farklı algılanan nesnelere aslında tam ve doğru algılanmamış olabilirler.³ İşte fizik algılamadan tek fiziksel sanmaya veya halüsinasyona varan bu algılamalar çağlar boyu farklı filozoflar tarafından farklı yaklaşımlarla açıklanmışlardır.

Descartes'a göre doğrudan değil idealar aracılığı ile algılanabilen nesnelere, Locke'a göre basit duyu ideaları, skeptik Hume'a göre "izlenimler", Kant'a göre "Kritik Aklın Eleştirisi"nde Hume'a karşıt olarak "Vorstellungen"dir. Russel ve Moore'un "Sensibilia" veya sense-datum'u ve Lewis ve Goodman'ın "qualia"sı anlamlı niteliklerdir. Ancak duyu alımları da insanı yanılgıya götürebilir ve nesnelere ile ilgili yalnızca tek duyuya dayalı algılamalar empirik gerçeklerin yanlış yorumlanmalarına yol açar. Daha önce hiç film seyretmemiş Eskimo'lara kendi yaşamları ile ilgili belgesel seyrettirildiğinde ayıbalıklarını görür görmez mızraklarına sarılıp onlara yani aslında perdedeki görüntüye saldırmaları böylesine bir yanılgıdır. Perdeye bakan Eskimo bir tür analogi yaparak

³ Austin, J.L. Sense and Sensibilia, s.8

gördüğü görüntüye kendi bildiği yaşamdan gelen deneyimi ile farklı anlam yüklemeye bulunmaktadır.⁴

Gerçek ve gerçek gibi görünme yere ve çevre şartlarına, yorumlayıcının geçmişten gelen deneyim öykülerine göre veya onun o anki farklı psikolojisine göre farklı ifadelerle tanımlanabilir. Düz bir çubuğun suya kırık görülmesi, su sıcaklığının elin sıcaklığına bağlı olarak daha sıcak veya soğuk sanılması, ⁵ yuvarlak bir madeni paranın farklı açılardan bakıldığında elips görünmesi, mavi bir nesnenin pembe gözlük camının ardından eflatun görünmesi, korku anından korkulan nesnenin daha büyük görülmesi veya uzaktaki en büyük gezegenin bile gece karanlığında küçük aydınlık bir nokta olarak algılanması bunlara örnektir.

Tarihsel süreç içerisinde çok tanrılı dönemlerin tanrı tanımlaması da insanlar tarafından bu sözünü ettiklerimize benzeyen farklı algılamalarla farklı yorumlar biçiminde yapılmıştır. Savaş tanrısı atletik yapılı ve dövüşken iken aşk tanrısı insanca sever. Diğer tüm tanrılar da o mitosları üreten toplumların zaman ve yer kategorilerine bağımlı olarak edip eylerler. Tanrılara yüklenen tutumlar; o tanrıya inananların çevrelerinde gördükleri tutumların olmasını diledikleri yöne yöneltilmiş olanlardır. Mitosların içeriğinde birey; kendi gücü çevresindeki baskı unsurlarına karşı koymada yetersiz kaldığında düzen kuruculuğu ve cezalandırıcılığı tanrılara atfeder.

Ölüm ve ölümden sonrası, çok tanrılı dinlere inanan toplumların insan ve tanrıların birlikteliği öyküleri üretme nedenleri arasında her zaman önemli yer tutmuştur. Varlığına inanılan yer altı dünyasının, ölüm ötesi yolculuğun ve ölümsüzlüğü arayışın benzer örneklerine Sümerler'de Babilliler'de ve Akadlar'da da bazı değişiklik ve eklemelerle aynı olan Gilgameş Destanı'ndaki "ölümsüzlük otunu arayış" , Yunan Mitolojisi'nde Afrodite'in Adonis'i veya bereket tanrıçası Demeter'in kızı Kore'yi aramasında ve Mısır Mitolojisi'nde de erkek

⁴ Price, H.H. Obituary of Harold Arthur Prichard; Proceedings of the British Academy, Vol XXXIII.

⁵ Russel B. Mysticism and Logic s. 148,

Hume, D. A Treatise of Human Nature Book I Part IV Section 2 s. 62

kardeşi Set tarafından öldürülüp bedeni parçalara ayrılan Osiris'in eşi İsis tarafından aranma yolculuğunda rastlanılır. Osiris, bedensel bütünlüğüne eşi İsis'in sevgisi, sadakati ve verimli Nil kıyılarına sıcaklığı ile bereket ve güç sağlayan güneş tanrısı Ra'nın yardımı ile kavuşur. Osiris'in kimliğinde Mısırlıların ölüme yaklaşımının incelenmesi günümüz yaşam ve inanması ile bağlantılar kurulabilmesi açısından ilginç ve yararlı olacaktır.

İlk çağlardan bu yana ölüm, ölüm ötesi ve ölümsüzlük; üzerinde her zaman düşünülen ve durulan kavramlar olup, genelde hep karanlığın, belirsizliğin ve ürkütücü hayaletlerin kol gezdiği pesimistik bir görünüm olarak yansıtılır.

Ortadoğu mitoslarında tanrıların yaşamları büyük ölçüde insan yaşamına benzer ve günlük yaşamlarında toprakla ve ürünleri ile uğraşan insanlar için insan yaşamı; yakından gözleyebildikleri bitkilerinkine denk tutulur. Tohumdan filizlenme, büyüme, ürün verme ve kuruyup yok olma dizilemini takip eden bitki yaşamı daha sonra yine tohumdan başlayarak ve aynı evrelerden geçerek yinelenir. Tanrı veya tanrıçaların yaşamı da böyle düşünülmüştür. Yer altında geçirilen bir dönemden sonra tekrar yeryüzüne dönülerek yaşam çemberinin evrelerine katılır.

Yazılı belgelerle adı belirlenmiş ilk tanrıça büyük olasılıkla Sümer tanrıçası İnanna veya diğer adı ile İştâr'dır. İnanna ancak sevgilisi şair Tammuz'un çektiği acılar bedelinde yeryüzüne geri döner. Yunan bereket tanrıçası Demeter de sevgili kızı Kore'nin (Roma mitolojisinde Persefone) Hades'ten yeryüzüne dönüşü için fedakarlık yapar. Kore'nin dönüşü darı tanelerinin ilkbaharda filizlenip toprak yüzüne çıkmaları gibi betimlenir⁶.

Mısır mitolojik örneğinde ise acı çeken, Osiris için fedakarlık yapan ve tüyden kanatları ile onu sarıp sarmalayan eşi İsis ve kız kardeşi Neftis'tir. Ancak Osiris yer yüzüne dönmeyip ebedi yargıç olarak ölümler ülkesinde kalmayı seçer. Eski Mısır'da Osiris'in yaşadığı düşünülen yer; Nil Irmağı'nın batı yakasındaki çöl ortamında güneşin dağlar ardına dinlenmeye (!) çekildiği yer olan ve dolayısı ile de kutsal sayılan

⁶ Cömert, Bedrettin Mitoloji ve İkonografi s.25-27

gömüt bölgesidir. Genelde tanrıların; kendilerinin halklarına yardım etme görevini üstlendiklerine inanmış olan yönetici sınıfla ve firavunlarla ilişkilendirildiği Mısır'da Osiris'in konumu diğer tanrılarından farklıdır. Mısır mitoslarında ilk kez tanrı alt sınıftan kişilerle de birlikte gösterilir. Mezarlık bölgeleri de farklı olan işçilerin ölüm vadisindeki mezarlarının duvarlarında işçinin kendisi ve eşi; Osiris'e saygılarını sunarken resmedilmiştir

Ölüm sonrası yaşamın resmedildiği pek çok papirüste; ölü, yargılanmak için yargıç tanrı Osiris'in önüne getirildiğinde kendisi yaşamı sırasında işlediği kötülükleri sıralar. Buna karşın doğum tanrısı Sayortata ve koruyucu tanrıça Renonet'de onun iyi edip eylemelerini anlatırlar. Sonunda ölen kişinin yüreği terazide tüyden yapılmış ağırlık ile tartılır. Yazım ve akıl tanrısı *Tot* da sonucu kaydettikten sonra artık geriye kalan uzun bir yolculuktur. Bu yolculuk yer yüzü ile yerin beş veya altı kat altı arasında bir yerlere yapılacak olan bir yolculuk olup ölenin yanında taşıdığı, olası karşılaşılacaklara karşı içerisinde kendisinin tüm yaşam öyküsü yazılı olan bir kitap eşliğinde yapılır. "Ölünün Kitabı" 7 "Ölünün Kitabı"na bazı mezarlıklarda tabutun veya lahitin üzerine resmedilmiş olarak da rastlanmıştır.

O döneme kadar ölümden öte her şeyin karanlık görüldüğü bu ilk uygarlık döneminde Mısır'ın "Eskaton"u olarak bilinen 'Ölüm Ötesi Yaşam' kavramı bir tür umut ışığıdır. Günümüzden yüz bin ila otuz bin yıl öncesinde yaşamış olan Neandental İnsan'ın bile ölüm ötesinde yaşam olabileceği düşüncesi ile uyguladığı gömme ritüelleri Taş Devri'nde de süregitmiştir. Ölülerin anne karnında yatış pozisyonunda görüldüğü (Rocker pozisyonu) ve yeniden toprak anaya dönüşü sembolize etmek üzere kanı temsil edencesine kırmızı 'okre' ile boyalı cesetlerin yanına uyandırdığı takdirde kullanması için balta ve süs eşyalarının, ve cesedin yanında bulunan kemiklerin düşündürdüğü ile de yemesi için et bırakıldığı düşünülecek olursa o dönem insanların ölümünden sonrası için yaşam umudu beslediklerinden söz etmek mümkündür. Tabii ki elimizde var olan en eski yazılı belgelerin yalnızca üç bin yıllık bir geriye bakış imkanı vermesi bütün bu düşüncelerimizin gerçek o-

7 Ralph, P. Lee Ancient Civilization Volume I

labilme olasılığını zora sokar. Yine de M.Ö. 8000-5500 yılları arası Neolitik Çağ ve daha sonra Hitit Anadolu'sunu yansıtan höyüklerde yapılan kazılarda mezar içlerinde bulunan pek çok tanrı ve tanrıça heykellerinin yanı sıra mutfak araç gereçleri ve süs eşyalarının bulunması⁸ ve Orta Asya'da Hunlar döneminden kalan kurganlar (mezar) içerisinde ölünün yanı sıra gömülmüş at, silah, giysi, toprak testi ve kaplar, davul, araba parçaları boynuzdan yapılmış su kabı, kaşık gibi eşyalar ölen kişilerin için ölüm ötesi bir yaşam düşündüklerini ve bu nedenle o yaşamda yanlarında bulundurmak isteyecekleri eşyaları mezarlara bıraktıklarının kanıtıdır.⁹

Yirminci yüzyıl başlarında hala varlıklarını sürdüren ve yaşamları eski ikelliğini koruyan Güney Amerika, Polinezya, Avustralya ve Afrika yerli kabileleri arasında da genel olarak bir ölümden sonra yaşam olasılığına inanıldığı görülmektedir. Bu kabileler arasında ölümden sonra bedenin yeryüzündeki aslının; onun bir eşi veya gölgesi olarak karanlık yer altında yolculuk yaptığı düşünülür. Ölünün, bir süre canlı tutulan anısı giderek statü kaybeder, arada bir hatırlanır ve sonuçta tamamen unutulur.

Eski Sümer yazıtlarına baktığımızda ölüm sonrası ile ilgili iç karartan türden bir inanmaya "Bereketli Hilal" olarak bilinen Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki havzada yer alan Babil, Sümer, Akad, Kenan ve Suriye bölgelerinde rastlanır. Babil Mitosu'nda ölenin gittiği yer yaşamı sırasındaki sosyal statüsüne bakılmaksızın toz ve karanlıklar ülkesi olarak bilinen "Irkalla"dır. Irkalla'ya ancak Batı Denizinde yapılacak bir deniz yolculuğu sonunda ulaşılabilir. Mitoslardaki Batı Denizi büyük bir olasılıkla Akdeniz'dir. Denize ulaşmanın Apsu Nehri üzerinden olduğunu anlatan yöre mitolojileri bu yolculuk sırasında gerçek ölümsüzlüğe ulaşmak için uğraş veren pek çok kahramandan söz eder. Bu kahramanların en ünlüsü Uruk Kralı Gılgamesh'tir.

Arkadaşı Enkidu'nun ölümünden sonra er geç kendisinin de öleceğini düşünen Gılgamesh ölümsüzlüğün sırrını aramaya çıkar. Onun bildiği kadarı ile tarihte ölümsüz olmayı başaran tek insan Şuruppak

⁸ Kulaçoğlu, Belma Tanrılar ve Tanrıçalar-Anadolu Medeniyetleri Müzesi

⁹ Diyarbakirli, Nejat Hun Sanatı s. 15-19

Kralı Utanapiştim'dir.¹⁰ Şuruppak Kralı; Gilgameş'e yer yüzündeki bütün canlıların kökünü kurutmak için çok eskiden tanrıların gerçekleştirdiği korkunç tufan öyküsünü uzun uzadıya anlatır ve bilgelik tanrısı yüce Ea'nın inşa ettiği gemiye sığınmamış olsaydı kendisinin de mahvolmuş olacağını söyler. (Büyük tufan öyküsündeki tanrılar hep Sümer tanrılarıdır. Destanın bu gün bildiğimiz biçimi ile ilk ortaya çıkışının M.Ö. ikinci bin yılın ilk yarısına denk geldiği düşünülürse daha sonra bölge de ortaya çıkan tek tanrılı dinlerdeki Nuh Tufanı Öyküsü'nün tarihçesi daha iyi anlaşılabilir.) Bu arada Sümer çivi yazılı tabletlerin ancak 1930-1990 yılları arasında okunarak dünya literatürüne kazandırılmış olduğunu da unutmamak gerekir.)¹¹

Ölümsüzlük otu kendisine tanrılar tarafından verilmiş bir armağan olduğu için önce Gilgameş'e uzak duran Utanapiştim, sonunda eşinin ısrarı üzerine ona gençlik bitkisini nereden bulabileceğini söyler. Denize dalıp bitkiyi çıkardıktan sonra geriye Uruk'a doğru yola çıkan Gilgameş , bir kaynakta yıkanırken; ölümsüzlük otu kendisine tanrıların kendi istekleri sonucunda bağışlanmış olmadığı için yine tanrıların isteği doğrultusunda bir yılan tarafından kaçırlır. Gilgameş'e kalan acı ve düş kırıklığıdır.

Ölümsüzlük otunu bulup kaybeden Gilgameş'ten ayrı olarak Adapa' da ölümsüzlük aşını bulduğu halde nasıl yenileceğini bilemediği için kaybeden bir başka kahramandır.

Yeraltında sevdiği Tammuz'u arayan Sümer aşk ve savaş tanrıçası İştar'ın yer altındaki yedi kapıyı açabilmesi için kızkardeşi yer altı tanrıçası Ereşkigal, zorlayıcı ve aşağılayıcı bir yol önerir ona. Tammuz'a ulaşmadan önce yer altındaki yedi kapıya üstündeki son giysi de dahil olmak üzere giysilerini, tacını ve mücevherlerini bırakmak zorundadır. Bu mitos ta bize daha sonraları Saba Melikesi Belkıs'a atfedilen yedi tül dansının gerisindeki anlamı düşündürmektedir. Yer altında hapsedilip kalan İştar'ın durumu yeryüzünde kuraklık ve ürün eksikliğine neden olduğu için insanlara yararı olsun diye su tanrısı Ea onun üze-

¹⁰ Kramer, S, Noah Tarih Sümerle Başlar . s.226-270

¹¹ Çığ M. İlmiye Sumerli Ludingirra s.11

rine yaşam suyu serperek bereket getirmek üzere yeryüzüne dönmesini sağlar.Sümerler'deki en eski İştar, İnanna'dır.

Bir başka mitosta bu kez yer altında ölmüş eşini arayan Suriyeli tanrı Baal'ın eşi Arat'tır. Arat, Baal'ı ararken onun yokluğunda yeryüzünde herşey sararıp kururken yeryüzüne döndüğünde her yer yeşerir, ürün çeşidi ve bolluğu gelir. Osiris, İştar - İnanna ve Baal mitoslarındaki en önemli ortak nokta daha önce de değinildiği gibi ölüm ve yaşamın bitki yaşamı ile özdeş tutulmasıdır.

Eski İbrani inanmasında İncil'de (The Book of Job) da gördüğümüz gibi ölüler ülkesi Şeol karanlıkla aydınlığın bir olduğu bir kaos ülkedir. Ancak bu anlatımda tanrı yalnız yeryüzündekilerle ilgilendiği için Şeol'dan geriye dönüş yoktur¹².

Daha farklı bir uzam ve zamanı anlatan Yunan mitolojisine göre ölüler bir tür yarı canlı karanlıklar dünyası olarak tanımlanan Hades'te yani cehennemde hayaletler olarak dolaşırlar. Hades'in derinliklerinde sevgilisi Euridis'i arayan ve bulan Orfeus sonuçta bakmaması gerektiği halde dönüp geriye baktığı için sevdiğini yeniden kaybeder. Bereket tanrıçası Demeter ise yer altı tanrısı Pluto tarafından kaçırılan kızı Persefone'yi (Yunan mitosunda Kore) arar. Sonuçta Persephone yalnızca ilkbaharda yeryüzüne çıkıp çiçekler getirmek ve darı tanelerinin filizlenmesine olanak sağlamak üzere verilen izinle çıkar yeryüzüne.

Bütün bu verdiğimiz örnek mitoslar arasında en aydınlık ve iyimser olanı Osiris formunda karşımıza çıkan Mısır öyküsüdür. Orada ruh yeniden yeryüzüne bir nefes temiz hava veya bir huzme gün ışığı olarak dönmektedir. Orada güneş tanrısı Ra batı su yolundan battıktan sonra on iki saat karanlıkta ve birbirinden farklı on iki bölgedeki ölülerin ruhlarını aydınlatarak yoluna devam eder. Ra'ya bu yolculuğu sırasında bu bölgelerdeki tanrılar ve kayığını çekmek üzere de kötü cinler eşlik ederler. Ra ondan ışık, merhamet ve adalet bekleyenleri mağara mağara dolaşırken yoluna engel olmak isteyen canavarlarla da karşılaşırsa da canavarlar başarılı olamazlar.

¹² Kramer,S.N. Tarih Sümer'de başlar. s.194-197

^{1A} Mısırlı ölümlerin ruhlarının beklediği ve yargılandığı Pareskaton ve Eskaton daha sonraki tek tanrılı dinlerde görülecek olan ilahi adaletce yargılanmanın habercisidir. Mısırlı ölümlerin yürekleri gerçeğin tıy ağırlıklı terazisi ile tartıldığında yargılanma sonucu erdemli ve doğrucu olarak kabul edilirse ruh; diğer örneklerde olduğu üzere Hades, Irkalla veya Sheol'un umutsuzluk uçurumları yerine Ra'nın hüküm sürdüğü kutsal çayırlardaki mutlu yaşama doğru yol alır. Sonuç olumsuz olduğunda ise ruhu bekleyen tamamen yok değildir. Çünkü ölenin yüreği arslan, su aygırı ve timsah karışımı bir canavara yani Ammut'a yem olur.

Ra'nın hüküm sürdüğü ülke tanımına bakıldığında bu ülke; nehirler, göller ve verimli otlaklar olarak tarif edilebilecek ikinci bir Mısır'dır. Mısır dini mitoslarını gözden geçirdiğimizde ölümden sonraki yaşam için iyimserlik farkını kolayca görebiliriz. Yeryüzündeki iyi tutum ve davranışlar için ölümden sonra cennet çayırları vaad edilmekte ama yanlış tutumlu ruhlar için uzun süren ceza ve eziyet öngörülmektedir.. Ceza olarak düşünülecek en kötü şey yüreğin kaybedilmesi ve dolayısı ile ruhun cennet çayırlarına gitmesinin engellenecek olması olabilir. Paeskaton'la ise ölünün ruhuna bir deneme yolculuğu imkanı verilmekte ve ruh ancak yargılanma ve değerlendirilmeden sonra yaşanan dünyaya benzeyen veya biraz farklı ama aynı öz nitelikli olan asıl cennete gönderilmektedir.

Bütün bu verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi ölüm sonrası olası bir yaşam tüm çağlarda İnsan'ı düşündüren ve var olmasını umut ederek onu hak edebilmek için edip eylemelerini ona göre düzenlediği bir yaşam olmuştur. Tek tanrılı dinlere geçişle birlikte bu umut ve onun gerektirdiği yaşam biçimi düşünsel ve kuramsal bir çerçeveye oturtulmuştur.

KAYNAKÇA

- AUSTIN, J.L. Sense and Sensibilia
London 1811
- CÖMERT, Bedrettin Mitoloji ve İkonometri
Ankara 1980
- ÇİĞ, M. İlmiye Sumerli Ludingirra
İstanbul 2000
- DURKHEİM, Emile The Elementary Forms of Religious Life
London 1992 baskısı
- DİYARBEKİRLİ, Nejat Hun Sanatı
777 Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1972
- JAINES, T.G. Ancient Egypt The Land and its Legacy
London 1986
- HICK, John Death and Eternal Life
London 1976
- HUME, David A Treatise of Human Nature
London 1739
- KANT, Immanuel Critique of Practical Reason
Transl. T.K. Abbot
Philosophical Quotations Oxford 1992
- MOORE, G.E. A Defence of Common Sense, Principia Ethica
Philosophical Quotations Oxford 1992
- KULAÇOĞLU, Belma Tanrılar ve Tanrıçalar
Anadolu Medeniyetleri Müzesi
Kültür Bakanlığı Ankara 1992
- JAMES, William The Will to Believe
New York 1897
- KRAMER, S. Noah Tarih Sümer'de Başlar
İstanbul 1999
- PRICE, H.H. Obituary of Harold Arthur Prichard
Proceedings of the British Academy
Volume XXXIII
London 1949
- RALPH, P. Lee World Civilizations Volume
New York 1991
- RUSSEL, Bertrand Mysticism and Logic
London